

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94(477)“10/14”: 438.41

А.Д. Копитко

Львівський національний аграрний університет,
кафедра філософії і політології

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧНОГО МІСТА

© Копитко А.Д., 2010

Терський С.В. Лучеськ Х – XV ст. – Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2006. – 252 с.

Місто виступило вагомим чинником економічного та культурного поступу окремих регіонів, країн та цивілізацій. Це повною мірою стосується і українських земель в добу феодалізму. Тому виправданою є значна увага дослідників до різноманітних аспектів життєдіяльності та соціальної ролі середньовічного міста. Зібраний значний джерельний матеріал, передусім археологічний, дає підстави для створення цілісної наукової картини розвитку окремих міст України доби середньовіччя.

Помітним внеском у виконання завдань подібного роду і слугує пропонуване до розгляду монографічне дослідження літописного Лучеська – одного з найбільших міських осередків в Україні середньовічної епохи. Перевагою цієї праці є системний аналіз комплексу різних видів джерел, передусім археологічних, багато з яких введені в науковий обіг завдяки багаторічній наполегливій праці автора. Ще однією відмітною ознакою праці є уміле поєднання науковості висунутих положень з захоплюючим викладом матеріалу, що робить доступною її не лише для фахівців, але й для широкого загалу читачів. Значно покращує якість монографічного дослідження представлений у ньому великий масив ілюстративного матеріалу (світлин, рисунків, схем, планів та реконструкцій тощо), які значно полегшують сприйняття та розуміння викладеного матеріалу. Запропонована читачам книга відкриває нову сторінку у вивченні середньовічного Лучеська зокрема та Волинської землі загалом.

Автор справедливо зазначає у вступі, “...що динаміка містотворення завжди була найважливішим показником соціально-економічного розвитку країни та її цивілізованості”, “населення міст активно творило політику держави та формувало культуру країни” [с. 5]. Набуття містами статусу торгово-ремісничих осередків є своєрідним рубежем між раннім та розвинутим європейським середньовіччям. Ця обставина є дієвою також і для українських земель.

Дослідник, аналізуючи історію наукового вивчення Лучеська, небезпідставно наголосив на нерозривному зв'язку їх інтенсивності та результативності від наявної політичної кон'юнктури, яка нерідко була несприятливою [с. 5–6].

Значною перешкодою для вивчення середньовічних міст України є нерідко наявність суб'єктивних та об'єктивних чинників, які заважають суцільному археологічному їх вивченню, про що справедливо наголошує автор [с. 6]. Це немалою мірою стосується і Лучеська. Незважаючи на цілий шерег чинників, що ускладнювали можливість повноцінного дослідження міста, С. Терський один з перших зумів у межах монографічного дослідження проаналізувати фактично усі аспекти розвитку цього міста впродовж кількох століть, суспільно-політичний та просторовий розвиток, монументальне релігійне та світське будівництво, особливості житлового та господарського будівництва, висвітлено специфіку економічного та культурного життя городян Лучеська, його міжнародні зв'язки та військову справу [с. 7]. В роботі вперше досліджується процес становлення та ранні етапи розвитку Лучеська, а також введено в науковий обіг систематизовані матеріали багаторічних археологічних розкопок у ньому [с. 7].

У першому розділі праці дослідник розглянув історію середньовічного Лучеська завдяки використанню значного масиву актового матеріалу, літописів, описів, гравюр, малюнків, планів міста, що робить пропонований матеріал доступнішим для розуміння широким загалом зацікавлених читачів. Автор отримані результати органічно поєднав з напрацюваннями багатьох поколінь польських та українських науковців XIX – першої половини XX ст. і новітніх археологічних відкриттів, здійснених в другій половині XX – початку XXI ст., що дало йому змогу йому прослідкувати визначальні ознаки, досягнення та проблеми в процесі становлення наукових знань про середньовічний Лучеська. Цікавою, зокрема, є думка науковця про існування віче як органу влади вже у другій половині XI ст. в Лучеську [с. 18]. Водночас варто б було автору повніше розкрити зміст поняття “окремий адміністративний центр”, який він пристосовує до Лучеська XI ст. [с. 18], і в чому полягає його відмінність від удільного центру, статус якого це місто набуло в середині XII ст. Не доцільно також допускати розбіжності в назві першого розділу у змісті праці (Огляд історії міста за літописами та документами) і в тексті монографії (Історія міста за літописами та документами).

У другому розділі, присвяченому питанням історичної топографії Лучеська, його оборонної системи та приміської інфраструктури, автор одним з перших приділив значну увагу розвитку поселенської агломерації до X ст. на території цього міста. У ньому простежено особливості зміни територіально-поселенської агломерації Лучеська, проаналізовано стратиграфію культурного шару його Верхнього Замку, що виконував роль дитинця міста. Цікавим є припущення дослідника про призначення споруди на території колишнього Владичого двору, розташованого в північній половині дитинця відразу за храмом як першої єпископської резиденції [с. 50]. Остаточно встановлене місце розташування і час заснування однієї з головних житлових будівель Лучеська – єпископського палацу XIII ст. [с. 50]. В праці обґрунтовано виокремлено етапи функціонування дитинця цього міського осередку Волині, що підтверджено аналізом топографії, археологічними та історико-архітектурними джерелами [с. 36-55]. Значне поширення зрубних гробниць на курганных могильниках у регіоні Лучеська і характер поховань у них дали право автору небезпідставно висунути припущення про існування сформованого в соціальному відношенні впливового прошарку верхівки дружинників у X–XI ст. [с. 55]. Вартим є подальшої наукової розробки і його твердження про заселення з XIII ст. окольного города Лучеська князівською обслугою, боярами і дружинниками [с. 55]. Порівняння особливостей формування боярства як соціальної верстви в різних частинах Київської Русі дало можливість науковцю аргументовано говорити про його становлення на Волині як служилого за своїм характером, зацікавленого в міцній і стабільній владі місцевих князів.

У розділі сформульовано багато цікавих гіпотез про існування першої торгової Лучеська перед в'їздом до Верхнього замку, заснування храму св. Димитрія на окольному городі Лучеська Володимиром Мстиславичем у XII ст. [с. 62]. Дослідник розкрив динаміку формування Окольного города цього міста, ґрунтовно проаналізував соціальні аспекти його функціонування [с.55–65].

Автор монографії вперше провів систематичне дослідження торгово-ремісничого посаду Лучеська. Заслуговує на увагу його припущення про початок будівництва укріплень довкола подолу Лучеська в першій половині XIII ст., що знаходить і археологічне підтвердження. Відзначимо і таку перевагу дослідження як встановлення взаємозв'язку чинників зростання меж середмістя зі зміною лінії його оборони [с. 73]. Дослідник зробив спробу окреслити на основі археологічного матеріалу місце розташування купецького двору, орієнтовно XIV ст., який спрямований був на торгівлю з країнами Сходу [с. 83]. Поряд з цим науковець сформулював оригінальну думку про спеціалізацію приміського ринку біля церкви Параскеви П'ятниці як сільськогосподарського [с. 93]. Подібні аналогії автор знаходить в інших давньоруських містах. Характеризуючи передмістя Лучеська, С. Терський небезпідставно пропонує розглядати такий фактор як кількість церков, брати до розгляду як один з критеріїв визначення ступеня заселеності та вагомості того чи іншого посаду. Зокрема, цей підхід він застосовував стосовно посаду на Помостичах [с.94]. Аналіз передмість та околиць Лучеська дав змогу науковцю аргументовано говорити про їх органічну включеність у життєдіяльність соціального організму Лучеська, що підтверджує й існування єдиної інженерної системи оборони для цих передмість [с. 103].

У третьому розділі, присвяченому проблемам культового та житлово-господарського будівництва в середньовічному Лучеську, розкрито багатогранність цього питання. Автор на основі опрацювання даних про пам'ятки храмового будівництва справедливо говорить про його значний розмах у XIII – XIV ст., відзначаючи дерев'яне храмове будівництво як провідне [с. 112]. Далі відзначимо, що дослідник визначив особливості житлового будівництва у цьому середньовічному міському осередку в різні історичні періоди. Так, він встановив факт значного поширення напівземлянок до рубежу XI – XII ст. та їх ренесанс наприкінці XIII ст., пов'язавши цей феномен з новими культурно-історичними та природними, зокрема, кліматичними впливами [с. 114].

На основі аналізу конструкцій стін жител та особливостей печей автор констатує формування населення міста Лучеська з представників різних регіонів Волині та інших земель й країн. С. Терський пов'язує археологічно фіксовану архаїзацію матеріальної культури Волині з руйнівними наслідками монголо-татарської агресії середини XIII ст. Подібною є практика житлового будівництва в інших українських землях другої половини XIII ст. Дослідник простежив на прикладі житлово-господарських споруд XIV ст. вплив культурних зв'язків Лучеська з країнами Сходу, насамперед Золотою Ордою [с. 122], а також країнами Північної та Центральної Європи. Науковець встановив таку важливу тенденцію у розвитку Лучеська, як появу виробничих осередків на передмістях, які забезпечували його потреби в період значного територіального, господарського зростання, що супроводжувалось формуванням багатонаціонального складу міста, починаючи з рубежу XIV – XV ст. [с. 128].

Багато цікавих висновків про специфіку господарської діяльності жителів Лучеська та становлення їх військової справи сформульовано дослідником у четвертому розділі монографії. Так він відзначив факт виникнення Лучеська в районі найінтенсивного розвитку землеробства на Волині [с. 129]. Землеробство залишалось впродовж усієї середньовічної історії цього міста одним з провідних напрямків господарства його жителів, про що аргументовано говорить автор. Дослідник виокремив такі провідні напрямки занять лучан, як широке розповсюдження практики вирощування свійських тварин, ставкового господарства, бджільництва, а також появу у XV ст. таких нових галузей господарювання, як промислове хмелярство та виноградарство [с. 129]. Не менш вагомим внеском науковця у вивчення господарської історії Лучеська є виокремлення та обґрунтування основних типів та форм продукції гончарного ремесла, зокрема 14 хронологічних груп гончарного посуду, простежено зміну асортименту посуду в ужитку лучан протягом X–XV ст. [с. 135-141]. С. Терський зазначає, що з XIV ст. доволі помітним стає вплив центрально-європейських традицій на гончарне виробництво Лучеська та водночас його органічний зв'язок з досягненнями гончарів домонгольської доби (до середини XIII ст.) [с. 141].

Дослідник констатував таку важливу тенденцію у розвитку ремесла, як появу спеціалізованих ремісничих гончарних майстерень в найближчій міській окрузі Лучеська, яка відзначалась наявністю достатньої кількості добротної глини як необхідної сировини [с. 141].

Поряд з цим у Лучеську отримано, про що переконливо говорить науковець, розвій керамічне виробництво плиток та кахель, перші сліди якого фіксуються з середини XII ст. [с. 151], що значною мірою пов'язано з монументальним храмовим та світським будівництвом і особливого піднесення набуло у XIV – XV ст.

Потужним напрямком господарського життя міста стали ремесла, пов'язані з виправленням шкіри і виготовленням різноманітної продукції з неї [с. 153]. Чинбарі і шевці, як це документально відзначив автор, до кінця XV ст. становили цілісну єдність [с. 162]. Про піднесення цього ремесла в Лучеську у XIV – XVI ст. свідчать рештки майстерень, предметів шевського і чинбарського промислів, цехові храми шевців.

Лучеськ від самих початків свого існування був включений у систему міжнародних економічних зв'язків. Науковець, прослідкувавши процес їх становлення та розвитку для цього міста зумів виокремити у ньому два основні етапи: X – XII ст. та XIII – XV ст. [с. 162]. Значною мірою піднесення Лучеська як торговельного центру було пов'язано з його вигідним географічним розміщенням, про що змістовно говориться в монографічному дослідженні. Автору вдалось визначити пріоритети Лучеська у системі міжнародних економічних зв'язків на кожному із

згаданих етапів. Як зазначає С. Терський, Лучеськ у другій половині XIII – XIV ст. набув самостійного значення в економічних зв'язках з містами Золотої Орди та прибалтійськими країнами [с. 164]. Він виокремив подвійну роль Лучеська у міжнародній торгівлі: 1) як центр, що забезпечував транзитну торгівлю між країнами Сходу та Європи; 2) як безпосередній її учасник, в якій реалізовував власні економічні інтереси [с. 164]. Про зростання значущості Лучеська в міжнародному економічному житті свідчить і факт створення у ньому наприкінці XIV ст. державного монетного двору, що водночас символізувало факт переходу Волині до складу Великого Князівства Литовського [с. 170]. На ринку Лучеська в XIV – XV ст. побутували різноманітні монетні системи, що відображало, на думку дослідника, стан товарно-грошових та зовнішньополітичних зв'язків міста та Волині загалом [с. 171].

Науковець не меншу увагу приділив вивченню динаміки військової справи у Лучеську. Так, наприклад, він довів, що зі зростанням ролі піхоти змінюється і асортимент зброї, зокрема, зростає вагомість бойових сокир [с. 172], що призвело до ускладнення захисних обладунків воїнів [с. 181]. Цікавим внеском автора у вивчення військової справи на Волині є розробка типології озброєння для Лучеська та їх періодизації [с. 172]. У монографії простежено зовнішні впливи на утвердження та видозміну певних озброєнь, наприклад, сокир-бердишів у XV ст. [с. 181].

Матеріал, представлений у 5 розділі монографії, дає змогу по новому поглянути на багато проблем культурного життя Лучеська та його міжнародних зв'язків. Автор навів багато фактів, які засвідчують міцність дохристиянських релігійних вірувань серед місцевого населення аж до кінця XV ст. [с. 183–184].

У монографії безспідставно стверджується про співіснування християнства та місцевих вірувань в XII – першій половині XIII ст. Подібний стан речей був наявний і в інших землях Південної та Південно-Західної Русі. У зв'язку з вищевказаним, видається правдоподібним припущення дослідника про появу перших монастирів у Лучеську наприкінці XI – початку XII ст. [с. 187].

Науковець прослідкував на основі археологічного матеріалу утвердження гри в шахи і шашки з XIII ст. і можливість їх поширення звідси у XIV – XV ст. на сусідні землі [с. 195].

Не менш заслуговуючим на увагу та належне наукове опрацювання є твердження автора про цілеспрямовану політику київської влади, орієнтовану на часткове заселення Волині вихідцями зі степового регіону, зокрема, торками [с. 196]. Такі заходи княжих властей джерельно фіксуються на території сусідніх князівств: Галицького, Переяславського, Чернігівського тощо. До того ж, як слушно зазначає С. Терський, орієнтацію Лучеська та Волині на кочовий світ Північного Причорномор'я зумовлювало їхнє географічне сусідство [с. 196].

Волинь загалом та Лучеськ зокрема у XIII – XIV ст. підтримували різнопланові зв'язки з Тевтонським орденом та Золотою Ордою. Автор робить спробу відійти від усталеного погляду на Золоту Орду та Тевтонський орден лише як загрозу Галицько-Волинській державі. Бо, як свідчать писемні та археологічні джерела, ці зв'язки не зводились лише до протистояння, а нерідко мали союзницький та в економічному і культурному відношеннях взаємовигідний характер. Утвердження католицької ієрархії в Лучеську та зміна етнічної структури населення міста джерельно фіксується за панування у Великому Князівстві Литовському Вітовта, до складу якого увійшла Волинь наприкінці XIV ст.

Значною мірою розквіт Лучеська пов'язується зі спустошенням Середнього Подніпров'я військами Батия. Натомість на Волині каральні операції монголів, зокрема стосовно Лучеська і Пересопниці, були незначними за своїми наслідками [с. 201].

Саме такі сприятливі умови і забезпечили перетворення Лучеська в XIV ст. в найчисленніше та процвітаюче економічно та культурно українське місто в межах Великого Литовського Князівства. Тому є численні археологічні та писемні свідчення джерел [с. 201].

Помітно полегшує роботу з текстом монографії опублікований каталог житлових та господарських споруд Лучеська VII – XV ст., який охоплює результати археологічних досліджень 1969 – 2006 рр. [с. 203–215], а також каталог поховань X – XV ст. з території Старого міста [с. 216–218].